

Mürsəl İrəvanlı,
Yazıçı-publisist,
M. Qorki adına
Beynəlxalq
mükafat laureatı
Gəncə şəhəri

XIV yazı

Hayat göstərir ki, milli münasibətlərin pozulması çox ciddi fəlakətlər törədir və bunları asanlıqla aradan qaldırmaq mümkün olmur. Baş verən ən adi bir hadisə insanların yaddaşına həkk olunur, nəsillərin ömründə silinməz iz buraxır. Ötən əsrin əvvəllərindən erməni şovinist ünsürünün türk xalqına qarşı törətdikləri cinayətlərin, soyqırımların, dağıntıların sayı-hesabı yoxdur. Bu vandalların əli ilə Cənublu Şimali Azərbaycanda, hazırda nəsb edilmiş İrəvan quberniyasında, Dağ və Aran Bozçalıda, İberianın Axalkəlk və Axalska bölgələrində, Ağbaba və Göyçə mahallarında son yüz əlli il ərzində iki milyondan artıq türk nəfəri qətlə yetirilmiş, minlərlə yaşayış məskəni dağıdılaraq yer üzündən silinmiş, tarixi abidələr, etnoqrafik nümunələr erməni vandalizminə məruz qalmışdır. Başımıza gətirilən bu fəlakəti, insanlığa yaraşmayan faciələri görə-görə nədənsə bütün dünya susur, saxta, heç bir hüquqi qüvvəsi olmayan bəyanatlar verməklə öz "işlərini" bitmiş hesab edirlər. Nə isə... Mətləbdən uzaq düşməyək.

Yuxarıda xatırladığımız kimi, dəstə başçısı Arzumanoğlu öz quldurları ilə gəbərdildikdən sonra səhəri gün (iyulun 5-də) həmişə ermənilər tərəfindən amansız təzyiqlər gören Xəlfəli kənd icmasına mənsub müsəlmanlar qeyzlənərək Qeybəli erməni kəndinə hücum edərək onu dağıdırlar və əhalisinin bir hissəsini qətlə yetirirlər. Azərbaycanın minlərlə kəndini yer üzündən silən, əhalisinə qarşı tarixdə analoqu olmayan vəhşiliklər törədən ermənilər bu faktdan yerli əhaliyə və Azərbaycan hökumətinə qarşı təbliğat kompaniyası üçün maksimum dərəcədə istifadə edirlər. Bütün erməni mətbuatı bu hadisəni şişirdərək ermənilərin böyük faciəsinə çevirməyə çalışırdılar. Onun haqqında bütün dünyaya səs salırlar. Bu yaramaz erməni təbliğatı ilə bağlı ingilis jurnalisti Skotland-Liddellin Londonda nəşr olunan nüfuzlu "Tayms-tribun" qəzetində dərc etdirdiyi "Erməni riyakarı" adlı məqaləsində yazırdı: "...Ermənilər həmişə özləri savaş axtarırlar və nə vaxt ki, onu tapırlar, onlar öz təbliğatlarında bunu "sıxışdırılmaq" adlandırırırlar, əslində isə bu onları özlərinin qazandıqları cəzadır. Müəllif qeyd edir ki, daşnaklar üçün öldürülmüş erməni çox qiymətli idi. Əgər bu hadisədən necə lazımdırsa istifadə edə bilərərsə, onda o, təbliğat üçün çoxlu xeyir götürə bilər. Jurnalist yazının bir yerində Nuru Paşanın aşağıdakı sözlərini misal çəkir: "Erməni nə vaxt, hansı şəraitdə ölməsindən əslən qaldıraraq həmişə başını mezarından qaldırır və qışqırır: - mən kütləvi qırğın zamanı öldürülmüşəm". (Bax: "Tayms-tribun", 1920.N164).

Azərbaycan parlamentində "Daşnaksütyun" və erməni fraksiyasından olan deputatların bu məsələ ilə bağlı qaldırılan böyük hay-küyü bir daha dediklərimizi sübuta yetirmişdir. Azərbaycan hökuməti iyul ayının ortalarında dörd nəfər parlament üzvlərindən ibarət nümayəndə heyətini Şuşaya göndərir. Onlardan iki nəfəri türk – Qarabağ Qarabəyov ("İttihad" fraksiyası), Şamil Rüstəmbəyov ("Müsavat" fraksiyası). İki nəfər erməni Poqos Çubaryan ("Daşnaksütyun" fraksiyası) və İqnat Xocoyan (erməni fraksiyası) idi.

Şuşadan qayıtdıqdan sonra onlar (əlbəttə ki, erməni nümayəndə-

lər) vahid məruzə hazırlamaq üçün heç cür razılığa gələ bilmirlər. Ona görə də 1919-cu il iyul ayının 27-28-də keçirilən Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin bu məsələyə həsr olunmuş iclaslarında faktiki olaraq dörd məruzə dinlənmişdir. Birinci gün Q. Qayıbov və P. Çubaryan, ikinci gün isə Ş. Rüstəmbəyov və İ. Xocoyan məruzə edirlər.

Erməni deputatlarının hər ikisini nə çıxışı demək olar ki, bütünlüklə Azərbaycana, Azərbaycan hökumətinə və Şuşada müvəqqəti general-qubernator Xosrov bəy Sultanova qarşı

sab edin", Q. Qarabəyov ona cavabında bildirmişdir ki, "Bizim aramızda hansı bərabərlikdən söhbət gedə bilər ki, siz özünüz bizim bütün çağırışlarımıza, bizim bütün təkliflərimizə cavab vermirsiniz... Siz özünü bunu istəmirsiniz, ancaq erməni nümayəndələrinin az bir hissəsi parlament kürsüsündən ona görə istifadə edirlər ki, müsəlmanları söysünlər, ləkələsinlər. Digər hissəsi isə müsəlmanları əldə silah qarşılayırlar".

Şuşa və onun ətrafındakı Qeybəli və Kərkicahan kəndlərində baş vermiş hadisələrlə əlaqədar erməni deputatlarının hay-küyünə cavab olaraq məruzəçi Q. Qarabəyov deyir ki, "Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyət orqanları və müvəqqəti general-qubernatoru X. Sultanovun bütün

təşkilatçısı həqiqətən də general-qubernator olsaydı, onda gerek Şuşa şəhərində və Şuşa qəzasının digər kəndlərində bu günə qədər bir nəfər də olsun erməni qalmaydı. Əslində isə Xosrov bəy Sultanov vaxtaşırı bütün imkan və vasitələrdən istifadə etməklə Qarabağda qayda-qanun yaratmağa, qırğının qarşısını almağa, dinc erməni və müsəlman əhalisini qorumağa çalışmışdır.

Ermənilərin bütün pozuculuq hərəkətlərinə baxmayaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin və müvəqqəti general-qubernator X. Sultanovun ciddi səyləri nəticəsində 1919-cu il avqustun sonlarında Azərbaycan hökuməti ilə Qarabağ erməni milli şurası arasında deklarasiya imzalanır. Bu deklarasiya ilə Qarabağ

Hücum edən ermənilər bir neçə zabiti tərkisilah etməklə Azərbaycan Ordusunun əsgərlərinə atəş açmışlar. Bir tərəfdən bayram münasibətilə xalq öz evində bayram şənlikləri keçirdiklərindən, digər tərəfdən erməni türklər bu cür namərdliyi gözləmədikləri halda bu silahlı basqın qəflətən baş vermişdi. Ancaq buna baxmayaraq Şuşadakı Azərbaycan Respublikasının əsgərləri, onlara rəhbərlik edən zabitlərin qəhrəmanlığı sayəsində ermənilərin hücumu tezliklə dəf edilirdi.

Martın 23-də bütün günü Şuşada atışma davam etmiş və günbatana yaxın qiyamçılar ordumuz qarşısında duruş gətirə bilmədiyindən geri qaçmağa məcbur olmuşlar. (Bax: yəne orada, səh. 879-880).

Ermənilərin eyni vaxtda Xankəndinə də hücumu olmuşdur. Onların da bu hücumları dəf edilmişdir. Yalnız Əsgəran qalasına hücum edən ermənilər qeyri-bərabər döyüşdə üstünlüyü ələ almış və əsgərlərimizi oradan uzaqlaşdıraraq Əsgəran qalasını ələ keçirə bilməmişlər.

M. Vekilov öz məruzəsində qeyd edir ki, ermənilər bu qiyama hələndə ki, gizli şəkildə bir neçə aydan bəri hazırlanmışlar. Bu xüsusda böyük tedarük işləri görülmüş, hücumu başlamaq üçün onların ümumi bir xəbərdarlıq siqnalları da olmuşdur. Şuşa şəhəri yaxınlığındakı Şuşa kəndindən atılan top atəşi ilə verilən xəbərdarlıq üzrə müxtəlif istiqamətlərdən erməni yaraqlıları türk əsgərlərinin üzərinə xaincəsinə basqın etmişlər.

Şuşa şəhəri və Şuşa qəzası kəndləri ilə yanaşı Qarabağın Cavanşir və Zəngəzur qəzalarında olan erməni əhalisi də qiyam edib. Bütün bu məsələlər haqqında məlumat verən daxili işlər naziri daha sonra demişdir: "Bu kimi həyasız, insanlıqdan kənar fitnəni dəf etmək üçün əsgəri qüvvəyə müraciət etmədən əvvəl heyəcana gəlmiş əhali özü onu yatırımağa çalışmışdır. Məmləkətimizin hər tərəfindən camaat sel kimi könüllü surətdə axışmış məhəlli hadisələrə gəlməkdədir. Hazırda bu xalq axınının qarşısını almaq müşkül bir məsələ olmuşdur. Hər yerdən köküllü surətdə cəbhəyə qoşularaq öz qan qardaşlarının imdadına gəlirlər. Qarabağda müvəqqəti pozulmuş intizam və qayda-qanun bu yaxınlarda düzələcək və heyət öz əvvəlki vəziyyətinə düşəcəkdir". (yene orada, səh. 880).

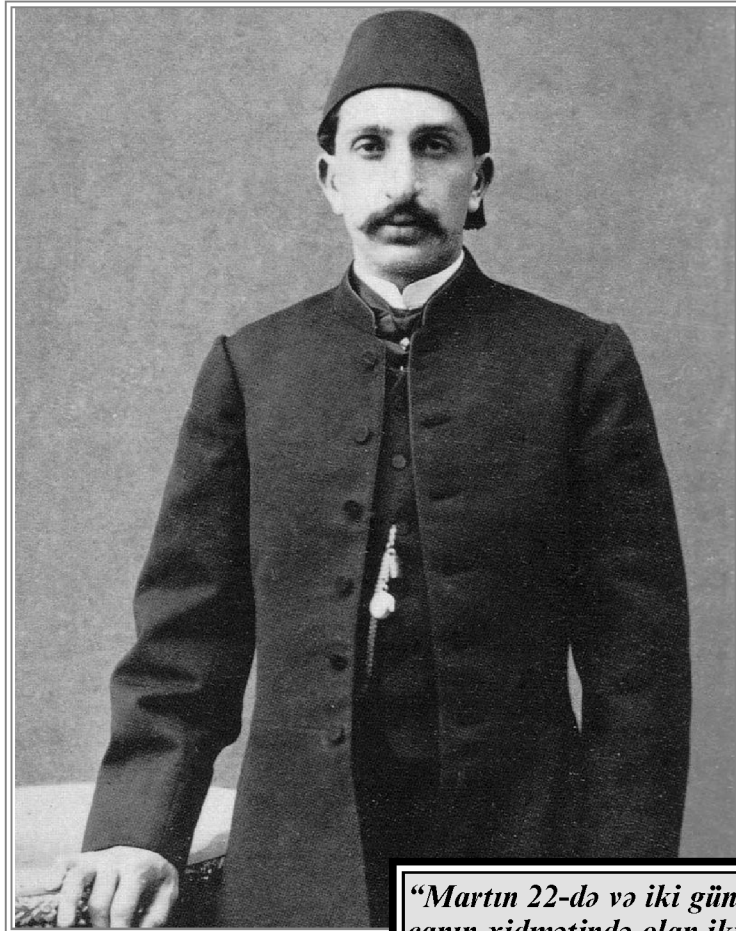
Demək olar ki, aprel çevrilişi ərəfəsində bu məsələnin parlamentdə müzakirəsi çox qızğın mübahisələrə səbəb olmuşdur. Hər partiya və ictimai qurum bu müzakirələrdən öz məqsədləri və təbliğatları üçün istifadə etməyə çalışmışlar. Sosial-demokratlar, xüsusilə Əliheydər Qarayev bu iclasda xüsusi canfəşanlıq göstərmişdir. Öz çıxışında o, Qarabağda qanun-qayda yaratmaq və böhrandan çıxmaq üçün yeganə yolu "Qırmızı İmperiya qoşun"unu Azərbaycana dəvət etməkdə görürdü. (Bax: yene orada, səh. 881).

Onu da qeyd etmək zəruridir ki, Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalına qədər Qarabağ erməniləri heç cür Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq daşnak "Ermənistana" qatmaq iddiasından imtina etməmişlər. Mayalan məkr və hiylə ilə yönləndirilmiş, həmişə eyni vaxtda bir neçə cəbhəyə işləməyi məharətlə bacaran ermənilər bu illərdə də bir tərəfdən Dağlıq Qarabağı "Ermənistana" birləşdirməyə çalışmışdılarsa da, digər tərəfdən ola bilsin ki, gizli surətdə Sovet Rusiyası ilə də əlaqəyə girərək bolşevik ordusunun Azərbaycana müdaxiləsini asanlaşdırmaq məqsədilə 1920-ci ilin yazında Azərbaycan Ordusunun əsas qüvvələrinin başını Dağlıq Qarabağda qanışdırmışdılar.

(ardı var)

Sultan Əbdülhəmid:

"Erməni məsələsini ermənilərin axırına çıxmaqla həll etmək olar"

ittihamname kimi səslənir.

Daşnak P. Çubaryan öz çıxışına ikiüzlü belə bir bəyanatla başlayır: "Bir məruzəçi kimi deməliyəm ki, şərait tamamilə mənim əleyhimdədir, əvəla mən daşnakam və daşnaklar da hər şey üçün günahkardırlar. İkincisi isə mən erməniyəm. Lakin xahiş edirəm səmimiyyətə inanmasınız ki, fakt və hadisələrin izahatında və onlara qiymət verilməsində mən bir müstəntiq kimi qərəzsiz və obyektiv olacağam". (Bax: ARDA, fond 895, siyahı 1, iş 103, vərəqə 37.). Maraqlıdır ki, onun bu "səmimiyyətinə" salondan "Allah ələsin" replikası ilə cavab verilir.

Sonra isə həm o, həm də İ. Xocoyan öz çıxışlarında sözün əsil mənasında bir Azərbaycan vətəndaşı, Azərbaycan parlamentinin üzvü kimi deyil, əsl daşnak müballiği, qondarma Ararat hökumətinin emissarı kimi çıxış edirdilər. Onların bu həyasız, iyrenc hərəkətlərinə hələ 1905-ci il erməni-türk qırğınları zamanı əsl erməni ideoloqu kimi Qafqaz canişini qraf İ. Vorontsov-Daşkovun yanında keçirilmiş müzakirələrdə çox fəal iştirak etmiş erməni ideoloqlarından olan, Azərbaycan Parlamentinin üzvü və Azərbaycan neftinin sahibkarlarından biri S. Taqınsov və daşnak A. Malxasyan da qoşulurlar. P. Çubaryan gözlemləri yazmış təmsahsaşağı deyəndə ki, "Biz bərabər hüquqlu vətəndaş he-

erməniləri Azərbaycan hökumətinin hakimiyyətini tanıyır, Azərbaycan hökuməti isə onlara mədəni-muxtariyyət hüququ verirdi. (Bax: "Azərbaycan" qəzeti, 2 sentyabr 1919, N 185).

Bu deklarasiya sonra, hələ Azərbaycan hökuməti Qarabağda erməni müəllimlərinə yardım etmək məqsədilə 1919-cu il sentyabrın 20-də qəbul edilmiş qərarla Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının müvəqqəti general-qubernatoruna bir milyon manat pul vəsaiti də ayrılmışdır. (Bax: ARDA, fond 894, cild 1, iş 24, vərəqə 56).

Azərbaycan hökuməti bütün bu humanitar güzəştlərinə, mövcud məsələləri sülh yolu ilə aradan qaldırmaq arzusunda olmasına baxmayaraq Qarabağ erməniləri öz məkrli niyyətlərindən əl çəkmək istəmirdilər. Onlar "Ararat" respublikası hökumətinin gizli tapşırıqlarını icra etmək, həyata keçirmək üçün müxtəlif yollar axtarırlar, məxfi olaraq yeni çıxışlara hazırlaşır və bunu həyata keçirmək üçün fürsət gözləyirdilər. Erməni şovinistlərinin belə bir çıxışı 1920-ci il martın 22-də Novruz bayramı günlərində baş verir. Həmin gün Şuşa şəhəri, Şuşa qəzası və onunla qonşu olan digər qəzalarda

"Martın 22-də və iki gün ondan irəli Şuşa qalasına Azərbaycanın xidmətində olan iki sahənin erməni pristavları general-qubernatorun görüşünə gəlmək bəhanəsi ilə hərəsi 15-20 nəfər silahlı erməni mühafizəçi ilə şəhərə daxil olmuşlar. Qısa müddətdə şəhərə iki yüz nəfərdən çox erməni silahlı toplaşaraq Şuşada qəflətən əsgərlərimizə hücum etmişdilər"

ciddi cəhdlərinə baxmayaraq, ermənilər tərəfindən törədilmiş fitnələrin nəticəsi olan bu hadisə haqqında qərar qəraraq bütün dünyaya səs salmaq kimi hərəkətlərinə mənə belə gəlir ki, sizin bu cür yaramazlıqlara son qoymaq istəmədiyinizi sübut edir. O, sözüünə davam edərək demişdir: - Bununla sizdən, sizə vurulan zərərdən 20-30 dəfə artıq zərər çəkmiş digər tərəfin - müsəlmanların vəziyyətini daha da müəkkəbləşdirmək istəyirsiniz. Bu hərəkətləriniz o qədər sadə, o qədər aydındır ki, çətin ki, buna kimsəni inandırmaq lazım gəlsin. Sizin hər yerdə qəzetləriniz var, adamlarınız, həmçinin pulunuz var. Bunların dəstəyi ilə siz Avropada ictimai fikri istədiyiniz kimi biza qarşı yönəldə bilərsiniz. Təkcə İstanbulda ermənilərin demək olar ki, bütün Avropa dillərində 7 qəzeti nəşr olunur".

Çıxış edən digər məruzəçi Ş. Rüstəmbəyov P. Çubaryanın məruzəsini general-qubernator X. Sultanovla qarşı əsl ittihadı adlandırdı. Ş. Rüstəmbəyov qeyd edir ki, P. Çubaryanın dediyi kimi əgər bu işlərin

eyni vaxtda ermənilər yene də qiyam qaldırırlar.

Həmin il aprelin 1-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin iclasında Qarabağda ermənilərin yeni qiyamı haqqında yene də məsələ müzakirə olunur. Bu olaylar haqqında daxili işlər naziri Mustafa bəy Vekilov məlumat verir. Nazir öz çıxışında bildirir ki, son günlərdə ictimaiyyətin diqqətini yene də Qarabağ hadisələri əhəmiyyətli dərəcədə cəlb edir. Bu hadisələrin baş verməsi ilə bağlı məlumatında nazir deyir:

"Martın 22-də və iki gün ondan irəli Şuşa qalasına Azərbaycanın xidmətində olan iki sahənin erməni pristavları general-qubernatorun görüşünə gəlmək bəhanəsi ilə hərəsi 15-20 nəfər silahlı erməni mühafizəçi ilə şəhərə daxil olmuşlar. Qısa müddətdə şəhərə iki yüz nəfərdən çox erməni silahlı toplaşmışlar. Bir bu qədər şəhərdə olan erməni quldurları ilə birləşərək Şuşada qəflətən əsgərlərimizə hücum etmişdilər". (Bax: Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti. Stenoqrafik hesabatlar, Bakı, 1998, 11 cild, səh. 879).